

**Рэпрэзентацыя эмоцый і пачуццяў фразеалагічнымі адзінкамі
ў мове твораў Янкі Купалы**

Лінгвакультуралагічны падыход да вывучэння мовы і яе адзінак апіраецца на ідэю аб акумулятыўнай функцыі мовы, дзякуючы якой у мове адлюстроўваецца, захоўваецца і перадаецца вопыт народа, яго светабачанне і светаадчуванне. Мова, у адпаведнасці з гэтай канцэпцыяй, ёсць універсальная форма першаснай канцэптуалізацыі свету і рацыяналізацыі чалавечага вопыту, выразнік і захавальнік бессвядомых стыхійных ведаў пра свет, гістарычная памяць аб сацыяльна значных падзеях у чалавечым жыцці. звычаі, павер'і, гістарычныя паданні, вобразнае бачанне свету, даносіць з глыбінь стагоддзяў “скрытыя культурныя сэнсы, выконваць ролю знакаў «мовы» культуры” [4, с. 683]. ФА выступаюць адным з галоўных сродкаў рэканструкцыі моўнай карціны свету, узнаўлення нацыянальнага вобраза чалавека, нацыянальна-культурнай спецыфікі. Выкарыстаныя ў мове твораў пэўнага аўтара ФА служаць адной з характарыстык яго творчасці, выяўляюць адметнасць яго стылю, прэзентуюць фрагменты карціны свету пісьменніка. Усё гэта паслужыла штуршком для даследавання ФА ў мове твораў Янкі Купалы, а аб'ектам у межах артыкула абраны толькі тыя ФА, што адлюстроўваюць эмоцыі і пачуцці чалавека.

Эмоцыі лічацца з'явамі ўнутранага свету чалавека, яны недаступныя непасрэднаму назіранню, але пры дапамозе моўных сродкаў людзі могуць дзяліцца сваім эмацыянальным вопытам і асэнсоўваць яго. Зразумела што вывучэнне нават толькі фразеалагічных дадзеных аб эмоцыях і пачуццях, зафіксаваных у мове твораў класіка беларускай літаратуры, паспрыяе разуменню спосабаў катэгарызацыі і канцэптуалізацыі эмоцый у фразеалагічнай карціне свету беларусаў і аўтара, дазволіць выявіць, якія эмоцыі і пачуцці катэгарызуюцца і абазначаюцца ў фразеалагічнай карціне свету мастака, а таксама вызначыць рэестр эмоцый і пачуццяў і ступень актуальнасці розных эмоцый як фрагмента карціны свету беларусаў і майстра слова, вывучыць узаемадзеянне эмоцый і фразеалагізмаў “як самы чалавечы фактар у мове”.

Для правядзення даследавання метадам суцэльнай выбаркі з фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Янкі Купалы [2] было выдзелена звыш 300 ФА, што адразу сігналізуе пра сацыяльна-псіхалагічную рэlevantнасць эмоцый і пачуццяў для беларусаў увогуле і мовы аўтара ў прыватнасці. Усе ФА з прымяненнем метаду дэфініцыйнага аналізу шляхам супастаўлення слоўнікавых дэфініцый і выдзялення лексем-намінантаў, ці эмасем (паводле тэрміналогіі В.І. Шахоўскага), былі падзелены на семантычныя мікрагрупы. У выніку можна канстатаваць, што ў мове твораў Янкі Купалы ФА рэпрэзентуюць шырокі спектр эмоцый і пачуццяў – абурэнне, адчай, бяда, гора, жаль, задавальненне, зайздрасць, збянтэжанасць, здзіўленне, злосць,

каханне, любоў, маркота, незадавальненне, нянавіць, пагарда, пакута, радасць, раздражненне, расчараванне, распач, сорам, страх, сум, трывога і інш. Аднак колькасны склад ФА з пэўнай эмасемай вагаецца ад некалькіх адзінак да некалькіх дзесяткаў, напрыклад, толькі для 3 ФА характэрна эмасема ‘гнеў’, а для 27 ФА – эмасема ‘страх’, што ўжо само па сабе сведчыць аб месцы і ролі пэўнага канцэпту альбо рэлевантнасці пэўнай эмоцыі ў жыцці беларусаў і ў выражэнні эмацыянальнага стану герояў твораў мастака.

Многія ФА рэпрэзентуюць патэрны эмоцый, што тлумачыцца як вынікам падабенства адчування чалавекам блізкіх эмоцый тыпу радасці і задавальнення (*весяліць вока*), так і цяжкасцю размежавання эмоцый, напрыклад, здзіўлення, страху, незадавальнення, радасці, што выяўляецца як на ўзроўні дэфініцый, калі адна і тая ж ФА служыць для рэпрэзентацыі розных эмоцый (*заіскрыліся вочы* ‘дайсці да стану ўзбуджэння, абурэння, злосці, нянавісці, жаху і пад.’), так і на аснове протасітуацый, ці розных ўнутраных формаў, напрыклад, ФА *спусціць нос / насы* з агульным значэннем ‘засмуціцца, прыйсці ў адчай, траціць надзею на што-н.’ ці ФА *заіскрыліся вочы* ‘дайсці да стану ўзбуджэння, абурэння, злосці, нянавісці, жаху і пад.’, дзе апушчаны нос ці іскрыстыя вочы сімвалізуюць комплекс эмоцый. Акрамя таго, адзначаюцца ФА, што наогул канстатуюць эмацыянальны стан чалавека без дыферэнцыяцыі яго як, напрыклад, ФА *душа палае* ‘пра стан моцнай усхваляванасці’; *сэрцам рваць струны* ‘моцна ўздзейнічаць на пачуцці, хваляваць’.

ФА паказваюць, што розныя эмоцыі і пачуцці як нябачныя і непазнаныя з’явы ўнутранага свету пазнаюцца праз вядомае, праз адчуванне, а асноўнай крыніцай для іх пазнання, успрымання і адлюстравання паслужыла цела чалавека. Менавіта цела чалавека ў мінулым з’яўляецца вытокаам пазнання і асэнсавання свету: веды і назіранні чалавека пра самога сябе пераносяцца на акаляючую рэчаіснасць. І адпаведна найбольш прадуктыўнымі сродкамі выражэння эмоцый і пачуццяў чалавека выступаюць анатамічныя органы, бо па сутнасці няма ніводнай эмоцыі, якая б не выяўлялася на аснове канцэптуалізацыі самых розных саматызмаў, напрыклад: *дзерці вочы; вока не пасвіцца; хоць налажы ты галавой; як з плеч гара звалілася; рваць грудзі; дрыжыкі па целе скачуць; душа валяецца ў балоце; зубамі заляскаць; кроў зайграла; у мазгі залазіць жах; насы панадзьмаць; укалоць у пяты; заламаўшы рукі; на слёзы збіраецца; сэрца скрыгаціць; твар гарыць* і інш. Але сярод усіх саматычных кампанентаў самымі колькаснымі ў абраных аўтарам ФА адзначаюцца кампаненты *вочы, сэрца* і *душа*, як і ўвогуле ў беларускай фразеалагічнай мадэлі ўнутранага свету чалавека. Тлумачэнне гэтаму бачыцца ў тым, што душа, як адзначае А.Д. Шмялёў, “аб’ядноўвае ў сабе ўласцівасці матэрыяльнага і ідэальнага, інтэлектуальнага і эмацыянальнага” [6, с. 537], а сэрца, як вядома, лічыцца цэнтрам асобы, цэнтрам канцэнтрацыі эмоцый і пачуццяў, розуму і волі.

ФА, што рэпрэзентуюць эмоцыі і пачуцці, маюць у сваім складзе метафары, метаніміі, сінекдахі, у якіх псіхічны эмацыянальны стан атаясамліваецца з яго саматычным праяўленнем і знешнім выражэннем у выглядзе сімптомаў ці элементаў невербальнай мовы. Уяўленне пра ўласнае цела, паводле Дж. Лакофа, з'яўляецца базавай метафарай, якая выкарыстоўваецца не толькі ў моўнай рэпрэзентацыі ўяўленняў аб прасторы, руху і палажэнні ў прасторы, часе, уяўленняў аб прадметах, з'явах і адносінах у акаляючым свеце, але і пры самапазнанні, успрыманні свайго ўнутранага свету, пачуццяў і эмоцый [1]. Эмацыянальныя канцэптуальныя метафары адлюстроўваюць істотныя для лінгвакультурнай супольнасці беларусаў вобразныя ўяўленні, што складваюцца на аснове ўстойлівых асацыяцый у носьбітаў мовы, і вызначаюць асаблівасці нацыянальнага вобразнага мыслення.

Пры аналізе адзначанай групы ФА, што скарыстана ў мове твораў пісьменніка, былі выяўлены асноўныя апазіцыі: добрае і дрэннае, прыемнае і непрыемнае, правільнае і няправільнае, станоўчае і адмоўнае, якія з'яўляюцца свайго роду каардынатамі для вызначэння пэўных эмоцый ці пэўных праяўленняў адной і той жа эмоцыі ў наіўнай карціне свету лінгвакультурнага грамадства беларусаў. І такім чынам сувязь фразеалагізмаў з наіўнай карцінай свету вызначае адначасовую вербалізацыю і інтэрпрэтацыю эмоцыі ў сістэме культурных сэнсаў, замацаваных у карціне свету беларусаў. Іх палярнасць вызначаецца праз супастаўленне эмацыянальных станаў тыпу задавальненне (*у ахвоту; ехаць на сто коні*) – незадавальненне (*вока не пасвіцца; як мыш на струты*) ці супрацьлеглых эмоцый тыпу радасць (*у душы агонь раскласці; душу вабіць; душу пацяшаць; смяецца сэрца; лёгка на сэрцы; як не выскача сэрца*) – смутак (*плакаць душою; нуда агарнула; спусціць нос; як струты*).

Нярэдка станоўчая і адмоўная ацэнкі адзначаюцца ў межах пэўнай эмоцыі. Напрыклад эмоцыя страху ў адных выпадках асуджаецца, рэпрэзентуючыся з дапамогай ФА, у якіх унутраная форма фіксуе фізічную дысфункцыю чалавека (*затрэсліся рукі і ногі; зуб ляскаў аб зуб; у мазгі залазіць жах*), бо такая рэакцыя характэрна для страху пераўвядлічанаму, надуманаму. У другіх выпадках, калі ўнутраная форма ФА фіксуе ці звязана з ідэяй холаду, эмоцыя страху не мае адмоўнай ацэнкі, хоць і не лічыцца дадатнай (*сэрца ледзянее; кроў ледзянее*), бо такі страх выклікаецца аб'ектыўнымі прычынамі і не залежыць ад рыс характару чалавека.

Паколькі эмоцыі ацэнчаныя, то, як адзначае В.І. Шахоўскі, “канцэпт з'яўляецца камерай захавання эмацыянальнай памяці народа пра каштоўнасці культурэмы, з якой усе наступныя пакаленні могуць выбіраць, як з энцыклапедыі, неабходную для эмацыянальных зносін інфармацыю, нават пры наяўнасці дынамікі зместу канцэптаў у плане дыяхраніі, якая непазбежна ў часе” [5, с. 88–89].

Такім чынам, ФА з мовы твораў Купалы называюць самыя розныя эмоцыі і пачуцці, даносяць культурную інфармацыю, адлюстроўваюць спецыфіку пазнавальнага вопыту беларуса, асаблівасці яго светапогляду, фіксуюць спосабы мысліцельнай дзейнасці чалавека і яе вынікі. А яшчэ ФА, захоўваючы “памяць” пра асновы іх культурна-значнай інтэрпрэтацыі, самі “не толькі ўключаюцца ў сінхранію дзеючай сістэмы культурна-нацыянальнага светаразумення, але і, трансліруючы яе фрагменты з пакалення да пакалення, «навязваюць» гэта светаадчуванне носбітам мовы, удзельнічаюць у яго фарміраванні як індывідуальнай моўнай асобы, так і моўнага калектыву” [3, с. 308]. А мастак, правёўшы адбор і выкарыстаўшы пэўныя ФА ў мове сваіх твораў, даводзіць іх да чытача, спрыяе іх засваенню і ўздзеянню на чытача.

Літаратура

1. Лакофф, Дж. Метафоры, котарымы мы жывём [Текст] / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры ; под ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Жирмунской. – М. : Прогресс, 1990. – С. 387–415.
2. Ляшчынская, В.А. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.
3. Телия, В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В.Н. Телия // Славянское языкознание. XI Межд. съезд славистов. Доклады российской делегации : сб. докладов (Отделение литературы и языка РАН) ; отв. ред. Н.И. Толстой. – М., 1993. – С. 302–313.
4. Телия, В.Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов – знаков-микротекстов / В.Н. Телия // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура : сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой ; отв. ред. Ю.Д. Апресян. – М., 2004. – С. 674–684.
5. Шаховский, В.И. Эмоции: Долингвистика, лингвистика, лингвокультурология / В.И. Шаховский. – М. : Книжный дом “ЛИБРОКОН”, 2010. – 128 с.
6. Шмелев, А.Д. Дух, душа и тело в свете данных русского языка / Д.Н. Шмелев // Булыгина, Т.В., Шмелев, А.Д. Языковая концептуализация мира. На материале русской грамматики. – М., 1997. – С. 523–539.